

Språk, läskunnighet och skoltrivsel

För ett par år sedan genomförde IEA (International Association for the Evaluation of Educational Achievement) en internationell läskunnighetsundersökning bland skolelever. Svenskfinland ingick inte i den stora studien, men beviljades rätt att utföra en separat nationell undersökning vid sidan av den internationella studien. Viking Brunell, forskare vid Jyväskylä universitet, redogör i följande artikel för resultatet från den undersökningen och diskuterar bl.a. språkets och skoltrivselns betydelse för (den finlandssvenska) elevens läskunnighet.

För cirka ett år sedan kablades de första resultaten från IEA:s internationella läskunnighetsundersökning (Study of Reading Literacy) ut över världen. Publiciteten innebar en renommerande ansiktslyftning för Finlands del. Det finska Finland fick sola sig i glansen av att vara världsbäst i läsning. Båda de undersökta åldersklasserna (i Finland årskurserna 3 och 8) distanserade med tämligen klar marginal jämnåriga elever i ett trettiotal andra nationer, bland dem samtliga nordiska länder i övrigt.

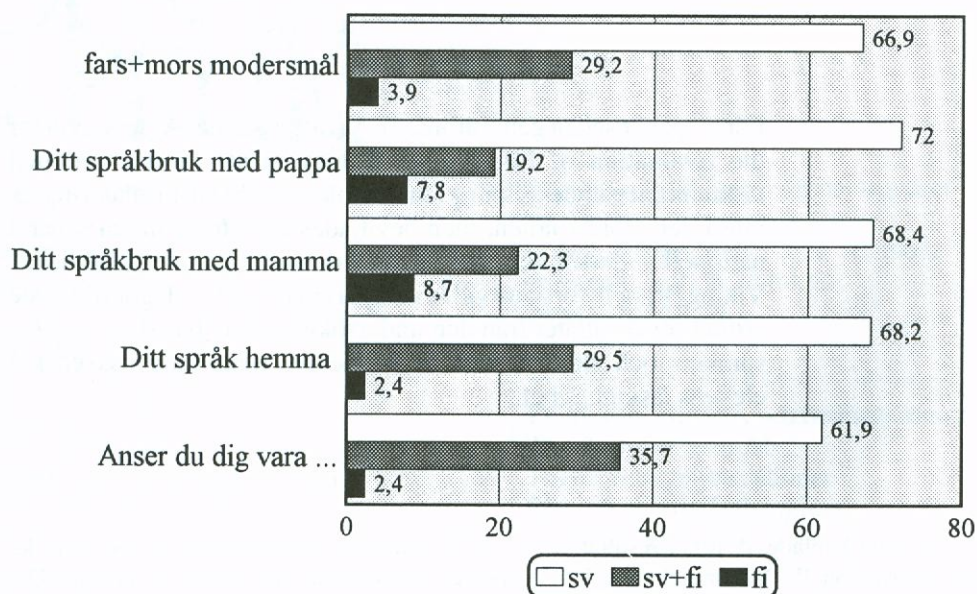
Svenskfinland var inte med i den stora internationella studien, men beviljades rätt att genomföra en separat nationell undersökning parallellt med den internationella studien. Den finlandssvenska delen verkställdes med de mätinstrument som utarbetats för IEA-studien i Sverige, men med smärre tillägg av uppgifter av specifikt finlandssvenskt intresse.

Resultatjämförelserna mellan det finska Finland och Svenskfinland visade att eleverna i den svenskspråkiga grundskolan bara låg en aning under den finska nivån i läskunnighet. I båda årskurserna var skillnaden i lösningsprocent endast tre procentenheter till den finska skolans fördel. Den finlandssvenska nivån var exakt densamma som för Sverige i årskurs 8. I årskurs 3 låg Svenskfinland tre procentenheter bättre till. Sverige placerade sig totalt sett på bronsplats både bland nio- och fjortonåringarna.

Svenskfinland nådde alltså samma nivå i läskunnighet som de absoluta toppnationerna i IEA-studien.

IEA-studierna är naturligtvis inga olympiska spel eller tävlingar om världsmästerskap. Det förnämsta syftet är alltså inte att rangordna de deltagande nationerna efter kunskaps- eller färdighetsnivån på de områden som undersöks. Däremot ger det insamlade materialet rum för vidaregående analyser av mångahanda slag. Det digra material som varje gång samlas in, vanligen med hjälp av elev-, lärar- och skolenkäter i anslutning till de egentliga skolprestationsproven, kan utnyttjas exempelvis för bestämning av kvaliteten på ett lands skolsystem eller på något delområde i skolan i relation till olika bakomliggande omständigheter. Studierna är pragmatiska. Deras syfte är att tjäna skolornas undervisning, det pedagogiska beslutsfattandet och skolans allmänna utveckling på de områden som studierna berör.

I denna artikel skall det finlandssvenska materialet i anslutning till IEA:s läskunnighetsundersökning i årskurs 8 utnyttjas för att belysa några frågor som av allt döma får ökad aktualitet i framtiden i vissa hänseenden. Frågorna avser elever med en tvåspråkig, finsk eller dialektal bakgrund. Hur stor del av eleverna i den svenskspråkiga grundskolan har i dagens läge en sådan bakgrund? I vilken utsträckning uppfattar sig elever med olika hemspråklig bakgrund som svenska, tvåspråkiga eller finska? När tvåspråkiga och dialektalande elever samma nivå i läskunnighet som elever med en så kallad högspråklig (skolspråklig) svensk hembakgrund? Trivs elever med olika språklig bakgrund lika bra i den svenskspråk-

FIGUR 1. Språklig hembakgrund och identitet i årskurs 8 i den finlandssvenska grundskolan 1991

iga skolan? Eller är det så att en svensk skola kräver ett större mått av anpassning av de elever som har en "osvensk" tvåspråkig eller finsk identitet än av elever som är lika "allmänsvenska" som skolan?

Elevernas hemspråksbakgrund och språkliga identitet

Den finlandssvenska läskunnighetsstudien i årskurs 8 berörde hela populationen och omfattade 40 högstadieskolor. Totalt 3 288 elever deltog i åtminstone en del av undersökningen.

Cirka 67 procent av eleverna i årskurs 8 hade en "helsvensk" hemspråksbakgrund såtillvida att båda föräldrarna (eller de som var i pappas eller mammas ställe) uppgavs ha svenska som modersmål. Inemot 30 procent kom från språkligt blandade hem och 3,9 procent från hem där finska var bägge föräldrarnas modersmål (se figur 1).

Fem procent av eleverna i årskurs 8 uppgav att de aldrig eller nästan aldrig talade svenska hemma. – I Sverige var denna andel lika stor som i Svenskfinland i årskurs 8, men i årskurs 3 hade det

främmande inslaget för Sveriges del ökat till nio procent (mot fyra procent i Svenskfinland). Den finskspråkiga grundskolan hörde till de homogena av alla undersökta. Det ofinska inslaget i samma mening som ovan var endast cirka en procent i vardera åldersklassen (se W. Elley, 1992, *How in the world do students read?* The Hague: IEA, s. 60–61), vilket delvis – men absolut inte helt och hållet – förklarar skillnaderna i läskunnighet mellan det finska Finland, Svenskfinland och Sverige.

Det tvåspråkiga inslaget i den finlandssvenska grundskolan ser ut att öka kontinuerligt. Bland eleverna i årskurs 3 år 1991 var andelen elever från språkligt blandade eller finska hem sex procentenheter större än i årskurs 8, det vill säga 40 procent. I en kartläggning år 1979 uppgick andelen till cirka 20–25 procent i olika årskurser.

Inte ens i "helsvenska" hem har alla barn i skolåldern en svensk språklig identitet. Den procentuella andelen elever med svensk identitet i årskurs 8 var nämligen fem procentenheter lägre än andelen elever med svenskspråkiga föräldrar. Inemot 36 procent av alla elever hade en tvåspråkig och 2,4 procent en finskspråkig identitet.

Den språkliga identitetens samband med hemspråket belyses närmare i figur 2. Sambandet är i stort sett det väntade. Av alla de elever som uppgav sig tala enbart svenska hemma hade drygt 80 procent en svensk språklig identitet. Rimligt var det också med tanke på kamrat- och miljöinflytandena utanför hemmen att inemot 20 procent av eleverna från svenskspråkiga hem ansåg sig vara tvåspråkiga. Däremot kan det betecknas som exklusivt att fem elever (0,2 %) med svenskspråkiga föräldrar uppgav finska som sin språkliga identitet.

Mera förståeligt är att det bland de elever som talade enbart finska hemma (2,4 % av alla elever i årskurs 8) också fanns sådana som identifierade sig med de svenskspråkiga. Åtta år i svensk grundskola innebär trots allt ett ansevärt språkbud, som gav ungefär en tredjedel av eleverna en svenskspråkig identitet. En annan dryg tredjedel av eleverna med finska som hemspråk ansåg sig vara tvåspråkiga. Den resterande tredjedelen lät badvattnet rinna av. Dessa elevers språkliga identitet påverkades inte av det åttaåriga språkbud på svenska som de av en eller annan anledning hade låtit sig utsättas för.

Mellan 73 och 88 procent av eleverna i de tre

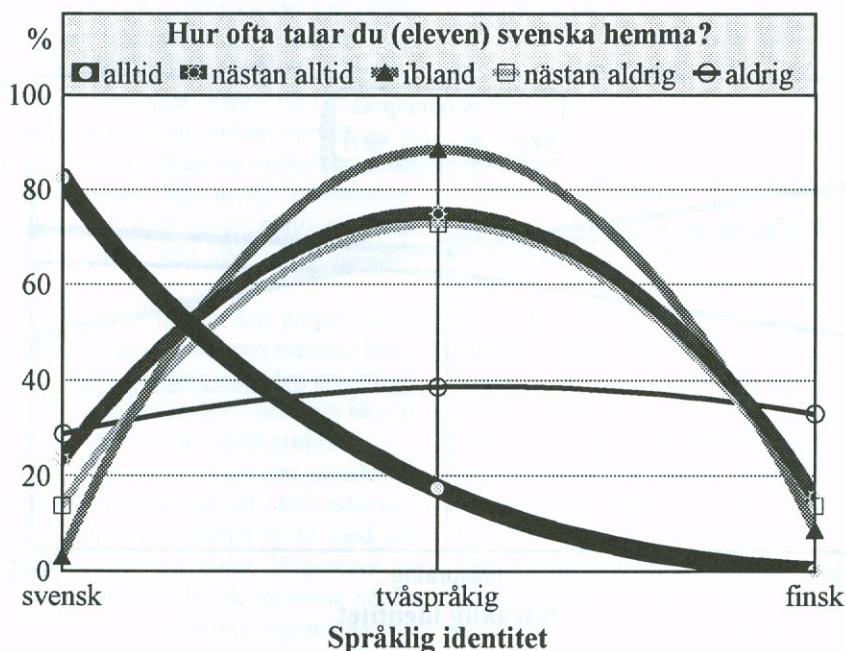
kategorier som talade både svenska och finska i olika proportioner hemma kände sig naturligt nog som tvåspråkiga. I övrigt fördelade sig de hemtvåspråkiga eleverna jämnt på de enspråkiga identitetsgrupperna.

Absolut sett var det 360 elever i årskurs 8 år 1991 som inte hade en svensk språklig identitet trots att de talade enbart svenska hemma. Mot detta står de 20 elever från enspråkigt finska hem som tack vare skolgång på svenska fick en svensk identitet. "Nettoförlusten" för Svenskfinland var alltså avsevärd.

Det är med andra ord tydligt att det tvåspråkiga och finska inslaget i Svenskfinland ökar. Vidare är det lätt att förutse att dagens svensk-finska blandäktenskap med tiden leder till allt fler äktenskap mellan tvåspråkiga och finskspråkiga. Senast då ställs den svenska grundidentiteten hos de tvåspråkiga – om en sådan grundidentitet finns – på hårda prov, särskilt i finskdominanta samhällsmiljöer.

Hur är det då med bygdemålen, dialekterna? Håller de på att försvinna eller slätas ut i takt med att lantbruket – den primärnäring som dialekterna i första hand är förbundna med – viker undan?

Elevernas uppgifter om den egna språkvariete-

FIGUR 2. Sambandet mellan språklig hembakgrund och identitet i årskurs 8 i den finlandssvenska grundskolan 1991

ten på svenska år 1991 och i en kartläggning år 1979 tyder på en viss tillbakagång för dialekterna till förmån för den riksgiltiga finlandssvenskan. I årskurs 8 år 1991 uppgav sig hälften av eleverna tala dialekt hemma, 35 procent en blandning av dialekt och högspråk och drygt 14 procent hög-språk. I ett stickprov som omfattade cirka en tredjedel av hela den finlandssvenska populationen i årskurs 9 år 1979 var de motsvarande andelarna 55, 33 respektive 12 procent. (I årskurs 3 var hög-språkets vinst från år 1979 till år 1991 åtta procentenheter.)

Läskunnighet och språklig bakgrund

Hur är det med variationen i läskunnighet internt inom Svenskfinland? Förstår elever med mer eller mindre finsk influens hemifrån det de läser på svenska lika bra som enspråkigt svenska elever? Hur är det till exempel med den grupp elever som talar enbart finska hemma och som dessutom har en enspråkig finsk identitet? Och hur bra klarar sig det dialektstarka Österbotten i jämförelse med andra finlandssvenska regioner?

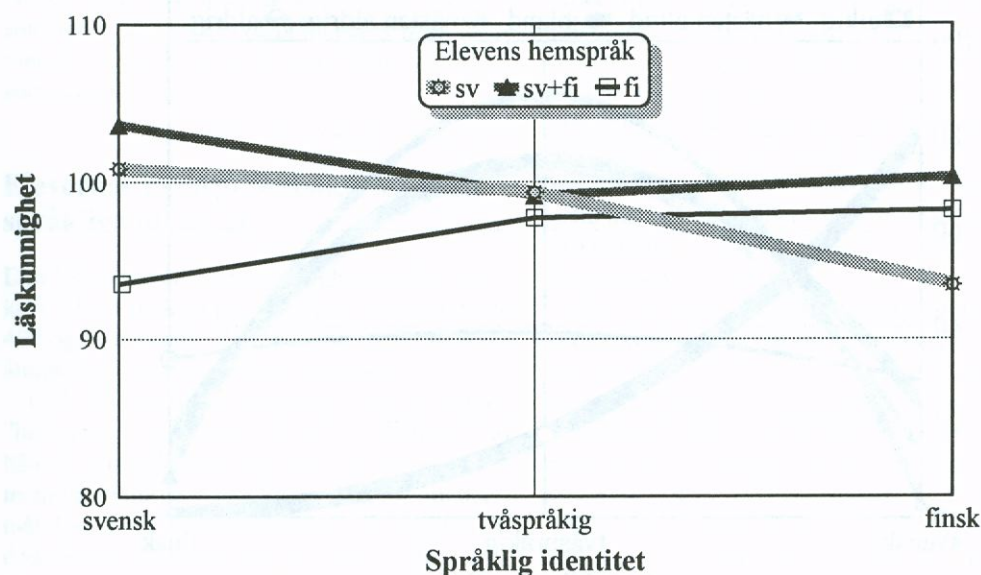
I den internationella IEA-studien definierades

läskunnighet dels funktionellt, dels kognitivt. Eleverna skulle förstå och kunna dra nytta av sådana skrivna språkformer som det är nödvändigt att förstå i samhället. De skulle också kunna tolka texternas innehåll och förhålla sig kritiska till berättelser av subjektiv art.

Texterna i läskunnighetsproven var i huvudsak av tre slag: berättande prosa, upplysande prosa och dokument i form av diagram, tabeller, kartor, förteckningar eller instruktioner. I de sistnämnda texterna skulle eleverna söka fram, lokalisera och behandla valda fakta snarare än läsa texterna ord för ord. Majoriteten av uppgifterna till texterna var av flervalstyp. Några frågor hade öppna svar.

I det följande avser läskunnigheten elevernas sammanlagda resultat på texter och uppgifter av alla slag som ingick i proven. Poängen i läskunnighet har standardiserats så att medeltalet för alla elever är 100 och standardavvikelsen 10. Detta innebär att 95 procent av eleverna har ett resultat mellan cirka 80 och 120 standardpoäng. Endast fem procent faller utanför dessa gränser.

Av alla variabler över elevernas hemspråksbakgrund var det den språkliga identiteten som hade det tydligaste sambandet med läskunnigheten. Ännu efter det att de olika identitetsgrupper-

FIGUR 3. Elevernas språkliga identitet och hemspråk (svenska-finska) i relation till deras läskunnighet i årskurs 8 år 1991

na hade gjorts likvärdiga med hänsyn till föräldrarnas utbildningsnivå var skillnaderna statistiskt säkerställda. Efter denna korrigering var medeltalet i läskunnighet för den svenska gruppen 101 standardpoäng, för de tvåspråkiga 100 poäng och för den finska gruppen 97 poäng.

Dessa skillnader måste betecknas som mycket små. Mellangruppskillnaderna var bara en bråkdel av skillnaderna mellan de enskilda eleverna inom vilken som helst grupp. I var och en hemspråksgrupp fanns det enskilda elever som höjde sig klart över mängden och andra som inte tillnärmelsevis nådde genomsnittsnivån för alla elever. – I jämförelse med hemmets utbildningsnivå betydde hemspråksbakgrunden inte på långt när lika mycket för läskunnigheten.

Elevernas socioekonomiska situation med allt vad den innebär av språklig, intellektuell och emotionell stimulans har alltså i dagens läge större betydelse för individens läskunnighet än vad den varietetsmässiga språkliga situationen i hemmen har.

Figur 3 är ett försök att mera i detalj beskriva de följder som det finska inflytandet i hemmen får för läskunnigheten i skolan. I figuren har elevernas språkliga identitet kombinerats med det finska inslaget i elevernas hemspråk och relaterats till resultatet i läsning.

Resultatet var något överraskande. De elever som talade enbart finska hemma och som dessutom hade en enspråkig finsk identitet hade ingalunda det sämsta resultatet. Sämst till låg de två marginalgrupper som talade enbart svenska eller finska hemma, men som hade en motsatt språklig identitet. Dessa elevers låga nivå i läskunnighet tyder på att deras situation var exceptionell också i andra avseenden än vad själva "språkbytet" innebär.

Det bästa resultatet nådde den grupp elever som talade lika mycket finska som svenska hemma – uppenbarligen svenska med den ena föräldern och finska med den andra – och som identifierade sig med den svenska språkgruppen.

Med hänsyn till resultaten i det föregående var det inte någon överraskning att skillnaderna i läskunnighet mellan regionerna lyste med sin frånvaro. Österbotten, där cirka 75 procent av eleverna uppgav sig tala dialekt hemma, nådde alltså samma nivå som de övriga regionerna, där de dialektalande eleverna utgjorde ungefär en tredjedel av alla elever.

Av detta resultat kan man sluta sig till att skillnaderna var små också mellan de elevgrupper

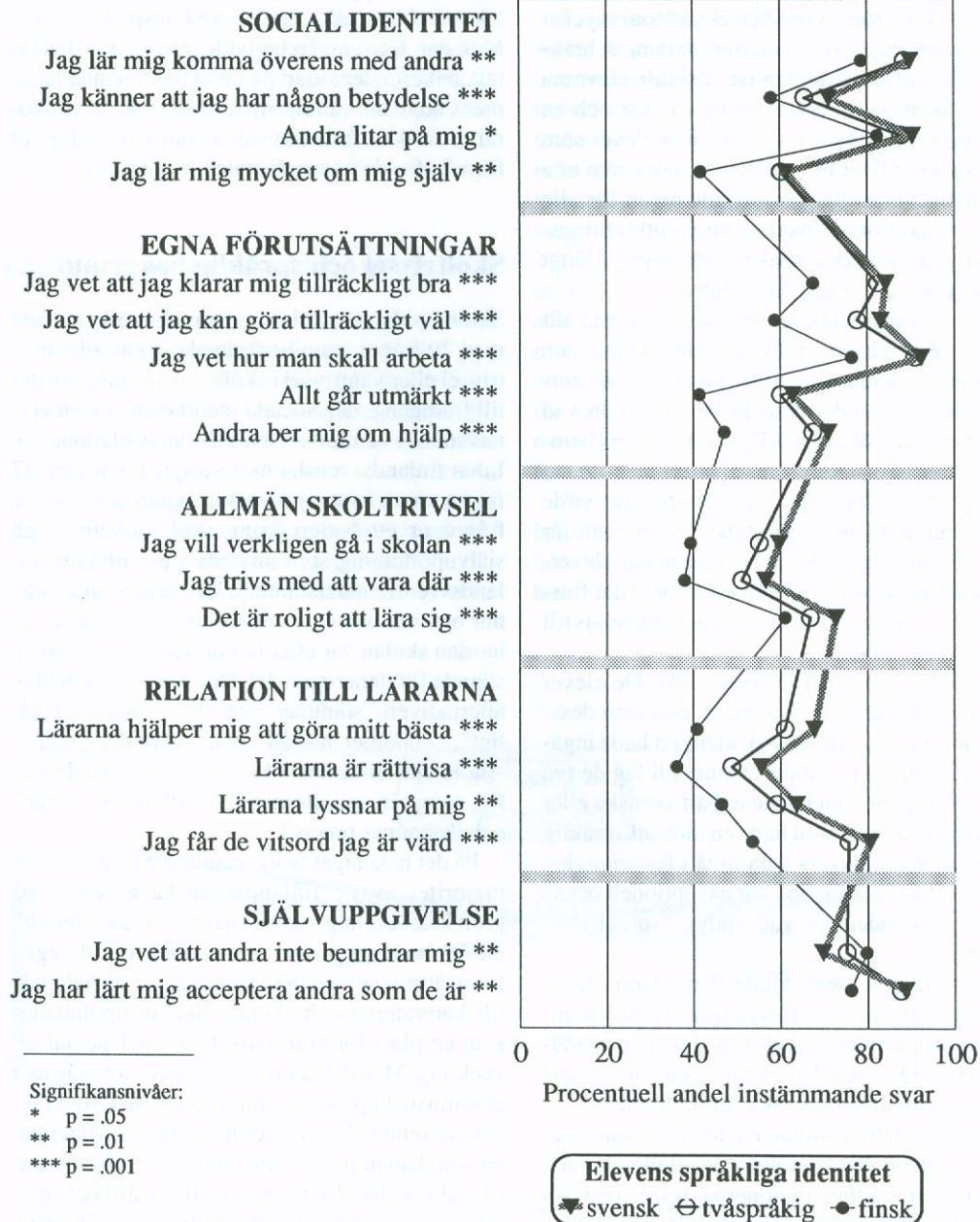
som använde olika varieteter av svenska hemma. I själva verket förekom inga sådana skillnader i läskunnighet efter kontroll av föräldrarnas utbildningsnivå. De dialektalande eleverna visade visserligen upp en lägre läskunnighetsnivå än de elever som uppgav sig tala en blandning av dialekt och högspråk eller enbart högspråk hemma. Men den lägre nivån berodde inte på den dialektala bakgrunden, utan på de dialektalande hemmens lägre utbildningsnivå. Det var alltså föräldrarnas olika utbildningsnivå som gav utslag till förmån för de högspråkstalande eleverna.

Skoltrivsel och språklig bakgrund

Skoltrivseln mättes i den internationella studien med 29 frågor, som berörde elevernas allmänna trivsel eller vantrivsel i skolan, deras möjligheter till framgång, den sociala identiteten och elevernas status i kamratkretsen samt lärarrelationerna. I den finlandssvenska motsvarigheten ingick 27 frågor ur det internationella materialet och tre frågor ur ett batteri kring skolmotivation och självuppfattning som använts i en tidigare finlandssvensk undersökning. Eleverna skulle ange hur bra vart och ett av de trettio påståendena om hurdan skolan var eller hur de kände sig i skolan stämde för deras egen del. De kunde välja mellan alternativen "stämmer inte alls", "stämmer dåligt", "stämmer nästan" och "stämmer precis". Andelarna instämmande svar i det följande står för summan av alternativen "stämmer nästan" och "stämmer precis".

På det hela taget tydde resultaten på att en stor majoritet av de finlandssvenska eleverna på grundskolans högstadium trivs i skolan. Flertalet elever hade en positiv uppfattning om de egna förutsättningarna och om sig själva i förhållande till kamraterna och skolan. Skolan uppfattades som en plats för kunskapstillväxt och social utveckling. Men det fanns också elever som såg mer pessimistiskt på sin situation i skolan. Grovt räknat var femte elev tycktes ha negativa erfarenheter som kan uppfattas som åtminstone tidvis vantrivsel i skolan. Elevernas relationer till och uppfattning om lärarna var inte heller alltid de bästa. Inemot hälften av eleverna beskyllde lärarna till exempel för att inte vara rättvisa.

Skoltrivseln i Svenskfinland var i flera avseenden bättre än på finskt håll. En större andel av de svenskspråkiga än av de finska eleverna ville verkligen gå i skolan, trivdes där, njöt av skolar-

FIGUR 4. Språklig identitet och skoltrivsel i årskurs 8 i den finlandssvenska grundskolan 1991

betet och tyckte att det var roligt att lära sig. Också relationerna till lärarna och kamraterna var bättre i de svenskspråkiga skolorna.

Är det då också så att de två- och finskspråkiga eleverna i de svenska skolorna trivs sämre än sina svenskspråkiga kamrater? Denna fråga belyses i figur 4 med hjälp av den språkvariabel som också i detta sammanhang gav det kraftigaste utslaget, nämligen variabeln över elevernas språkliga identitet. Figur 4 upptar 18 av de totalt 30 frågorna om elevernas skoltrivsel, det vill säga endast de frågor som visade upp statistiskt signifikanta skillnader mellan de tre elevgrupperna med olika språklig identitet.

Resultaten i figur 4 visar att betydligt fler elever med en enspråkig svensk identitet fann sig väl till rätta i skolan än vad som var fallet bland eleverna i övrigt. De tvåspråkiga eleverna låg inte långt efter, men den finska identiteten var proportionellt sett i långt fler fall förbunden med negativa drag.

De "finska" elevernas sociala identitet var i flera fall obalanserad. Det var svårare för eleverna i denna kategori att komma överens med andra, de var inte lika betrodda som andra och kände mindre ofta att de hade någon betydelse eller att de lärde sig något om sig själva i skolan. Bara till 40 procent – över 20 procentenheter lägre än bland eleverna med svensk identitet – tyckte de att allting gick utmärkt i skolan. Också i övrigt hade de en negativare syn än andra elever på de egna förutsättningarna. Allmänt taget trivdes de inte så bra i skolan och tyckte sig få mindre tid och uppmärksamhet av läraren än de båda andra grupperna. De "finska" eleverna var inte heller lika benägna som andra att ge upp sig själva (sin identitet?) och att acceptera kamraterna som de var.

Utanför figur 4 kan nämnas att eleverna med en finskspråkig identitet trots allt inte kände sig mer deprimerade, rastlösa, ensamma, upprörda eller olyckliga än sina kamrater med en annan syn på den egna språkliga identiteten.

Resultaten på skoltrivselns område ovan tyder på att åtminstone hälften av de elever som identifierar sig finskt trots att de gick i skola på svenska skulle ha mått bättre av att välja en finskspråkig skola.

Skoltrivseln granskades också i relation till i vilken utsträckning eleverna uppgett sig använda svenska som hemspråk. Likartade signifikanta skillnader som ovan förekom, men de var inte av samma storleksordning.

Vidare undersöktes den svenska språkvarietetens betydelse för skoltrivseln. Små skillnader förekom i några avseenden som tydde på att den allmänna skoltrivseln var något bättre bland de högspråkstalande eleverna än bland elever med en dialektal bakgrund. Dessa skillnader är emellertid inte nödvändigtvis förbundna med språkvarieteteten. Liksom i fråga om läskunnigheten var det snarast de dialektalande elevernas lägre hemutbildningsnivå som gav utslag också i detta sammanhang.

Sammanfattning och diskussion

Både läskunnigheten och skoltrivseln sammanhänger alltså med elevernas språkliga bakgrund.

För läskunnigheten betyder den varietetsmässiga språkliga bakgrunden mindre än hemmets utbildningsnivå och andra socioekonomiska omständigheter. Men språkvarieteteten är ingalunda betydelselös. En balanserad svensk-finsk tvåspråkighet i kombination med en svensk identitet ser ut att vara en mer fruktbar jordmån för god läskunnighet – och för framgångsrika studier i andra läsämnen – än en enspråkig svensk bakgrund. (Jfr Marika Tandefelts och Marketta Sundmans artiklar i Språkbruk 3/1992 resp. 1/1993.) Däremot inverkar ett starkt finskt inflytande i hemmet i en del fall störande på utvecklingen av läsförmågan på svenska.

Dialekterna ser för sin del inte ut att ha några negativa effekter på lång sikt på läskunnigheten. (Men den första läsinläringen kan vara svårare för de dialektalande eleverna, som måste lära sig läsa på ett för dem delvis nytt språk, bokspråket.)

På skoltrivselns område förefaller de språkliga villkoren i elevernas hemmiljö att ha större betydelse än de socioekonomiska faktorerna. Det kan med andra ord vara mer ödesdigert för en elevs skoltrivsel i en svensk skola att eleven uppfattar sig som finskspråkig än att föräldrarna har en låg utbildningsnivå. I denna undersökning hade omkring hälften av alla elever med finsk identitet en lägre självuppfattning och en mer antagonistisk inställning till skolan, lärarna och kamraterna än vad som var vanligt bland elever med tvåspråkig eller svensk identitet.

Av resultaten i det föregående att döma finns det i dag bara ett femtiotal "finsksinnade" elever per åldersklass i den svenskspråkiga grundskolan som har en avog inställning till skolan, lärarna och kamraterna. Totalt sett drunknar dessa elever i

mängden och utgör knappast något större problem för skolan. Men med tanke på elevernas eget bästa måste man fråga sig vilka förutsättningar som måste vara fyllda för att elever från hem med finskspråkig dominans skall antas till en svensk skola.

Fyra sådana föreslås:

1) Dessa elever skall ha en stark finska – ett tecken på rika allmänspråkliga och andra erfarenheter och ett effektivt redskap för tankearbete och bearbetning av det de lär sig i skolan.

2) De vill själva gå i svensk skola och vill lära sig svenska. Denna vilja tar sig uttryck i att de gärna använder svenska också i kamratkretsen. – Det räcker alltså inte att föräldrarna i sista minuten väljer en svensk skola till exempel därför att vägen till skoldistriktets finska skola är längre.

3) De har förberetts på svensk skolgång, till exempel genom ett tidigt val av svensk skola och genom att föräldrarna försökt stödja detta val och skaffat barnet så mycket erfarenheter som möjligt av svenskt språkbruk, exempelvis genom dagvård på svenska, svenskspråkiga kamrater, teater eller annan kultur på svenska.

4) Hemmet stöder barnets/elevens språkutveckling på svenska också under skoltiden genom att allmänt taget förhålla sig positivt till det svenska språket. Ett uttryck för den positiva inställningen är att det finns böcker och tidningar på svenska i hemmet.

De tre första villkoren förutsätter någon form av kontroll senast när barn med finska som dominant hemspråk anmäls till skolan.

Finska elever som fyller dessa förutsättningar kan ha vissa svårigheter med svenskan och med läsning på svenska till att börja med. Men man kan räkna med att svårigheterna är av övergående art. Tack vare det massiva språkbad de utsätts för i den svenska skolan kan de i normala fall tämligen behändigt byta ut det effektiva redskap för tankearbete och kommunikation som de har på finska mot ett nytt redskap, svenskan, som i princip fungerar på samma sätt som tankeinstrument. Detta i kombination med deras vilja att lära sig svenska borde medverka till att några större an-

passningsproblem inte uppstår.

Det ovan sagda är ett exempel på det stöd och den förståelse som hemmen kan ge sina barn för att på så sätt bidra till barnens kunnande och välmående i skolan. Men "skulden" för svaga prestationer och låg trivsel skall inte läggas enbart på eleverna själva eller föras tillbaka till mer eller mindre svåra omständigheter i hemmet eller andra delkulturer i uppväxtmiljön. För eleverna är ett av de viktigaste kriterierna på en bra skola att lärarna är bra. Lärarna skall vara rättvisa, hjälpsamma, hänsynsfulla (säkert också snälla, lugna, med sinne för humor, ordning och reda på lektionerna m.m., men det kunde inte denna undersökning visa). Detta innebär att skolans arbetssätt, innehåll och organisation – särskilt lärarnas och elevernas roller och relationer i allt detta – är viktiga förklaringar till vissa elevers problemsituation i skolan.

Dessa nyssnämnda faktorer hänger samman med skolans "kultur" och organisation och ytterst med skolan som inlärningsmiljö i vid mening. Vill man alltså förbättra kunnandet i skolan, skoltrivseln och skolans atmosfär, så måste man ifrågasätta skolans nuvarande normer, rutiner och sätt att fungera. Det har man också gjort i de senaste styrmedlen för grundskolan, som förutsätter att undervisningen blir elevvänligare, bättre individtillpassad och ger eleverna fler valmöjligheter än hittills både i fråga om innehåll och arbetssätt. Det handlar alltså om en elevsyn där eleven betraktas och behandlas som subjekt, där man ser skolan mer med elevens ögon. Den atmosfär som skapar detta präglas av vi-känsla, omsorg om varandra och respekt för varandras åsikter, känslor och ursprung.

Den finlandssvenska grundskolan borde i varje fall inte bli en språkskola, där modersmålet undervisas som ett främmande språk. Det behöver den inte heller bli, om de tvåspråkiga och finska hem som vill ha sina barn i svensk skola känner sitt ansvar, om skolan kan avråda de barn som saknar de rätta förutsättningarna från att gå i skola på svenska och om skolan tar vara på de språkliga motsättningar och trivselproblem som trots allt kommer att finnas också framöver och utnyttjar dem som förändringsagenter för en ännu bättre och elevvänligare skola.